

Проф. др Ђорђе СТАНКОВИЋ
Филозофски факултет, Београд

СТВАРНОСТ ПОЛАЗИШТА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Када су на европским фронтима утихнули топови означивши крај Великог рата, савременици су мало наде полагали у могућност превазилажења последица ратних разарања и траума у менталном склопу нове цивилизације, која се заклињала у вечити мир у будућности. Рушење три царства и настанак нових држава на националној основи, ново „дробљење Европе“ са двоструко више граница, социјални немири, револуције и анархија условили су свако одсуство „државне дисциплине појединаца“. Нада је још више бледела појавом „шпањолке“, те непознате пошести која је однела готово исто толико живота колико и бојна поља Великог рата.

Жене су у великом броју замениле мушкарце у фабрикама, здравству, просвети и мањим делом у државној управи. Међутим, и даље су биле без права гласа. Породица је била крхка биљка која је тражила и релативно брзо пронашла свој опоравак.

Русија је већ годину дана крварила у грађанском рату и бољшевичкој револуцији. Контрареволуционаре су војно и економском блокадом помагали бивши савезници. У Бечу и Берлину избиле су социјалне побуне бољшевичког карактера, али су кратко трајале. У Мађарској је више од пола године на власти био бољшевички вођа Бела Кун. Белгија је обнављала, са видном антигерманском пропагандом, своје разрушене болнице и цркве. Француска је улагала сву своју моћ континенталне велесиле да би обновила источни део земље и што више економски ослабила Немачку. Велика Британија је чинила огромне напоре да задржи статус велике и најбогатије империје, увећавајући власт над новим колонијама које је немилосрдно експлоатисала. Међутим, морала је да у војном, економском и финансијском домену препусти примат САД, које су у рат ушле априла 1917. као „придружени савезник“, чије су се трупе на европском копну појавиле марта 1918. године. Аустрија се суочила са нерешеним статусом Корушке и словеначко-српском војском на југу земље. Италија је војно по-

сегнула за свим оним што јој је обећано тајним Лондонским уговором, иако Конференција мира није ни почела! Једино је Чехословачка Република, са својом снажном и очуваном привредом, без трзавица, отпочела ход још снажније модернизације и грађанске демократије. А каква је била стварност и оно од чега се полазило у Југославији?

Према званичним подацима, српска војска је у Великом рату изгубила 371.000 војника, а 114.000 било је тешко рањено и трајно неспособно. Од 280.000 интернираних цивила српске националности у логорима је умрло 63.000. Према попису Међународног црвеног крста, у Србији је 58.000 деце остало без хранитеља. Крајем 1914. и почетком 1915. године од пегавог тифуса умрло је 196.000 цивила и војника. Према проценама и истраживањима на терену, обављеним непосредно после рата, бугарски окупатор је убио више од 30.000 људи, а аустроугарски нешто мање од 10.000. У аустроугарским логорима се у пролеће 1918. године налазило још 9.950 официра, војника, чиновника и других грађана Црне Горе. У логорима Добој и Цапраг код Бихаћа страдало је од глади и суровости „шуцкора“ 42.000 људи; у 17 прихватних и сталних логора у Хрватској умрло је близу 12.000 цивила; у логору Шентиљ и Мариборском затвору било је око 1.000 мртвих. Словени из Аустроугарске оставили су на бојштима око 300.000 мртвих, док је рањених било 450.000. Само током 1917–1918. године дезертирало је и у „зелени кадер“ отишло око 40.000 војника. На талијанском фронту на Сочи заробљено је или је дезертирало 120.000 Словена, а Русима се у Галицији и на Карпатима током рата предало близу 260.000 војника. Процењује се да су укупне људске жртве југословенских народа у Великом рату износиле 800.000 војника, 300.000 цивила и око 500.000 тешко рањених војника. Укупно 1,6 милиона жртава међу најфертилнијим становништвом. Укупна материјална штета Србије и Црне Горе процењена је на 10 милијарди златних франака, а југословенских земаља Аустроугарске на 6,3 милијарде.

Одржавање породице и обрада земље „пала је на нејач, жене и старце“. Само је у Србији од 544 индустријска предузећа потпуно уништено 57 одсто. У југословенским земљама пољопривреда је знатно уништена редовним реквизицијама и помањкањем радне снаге. Индустрија и занати су мање страдали. Инфраструктура је била готово неоштећена због тога што је железнице и главне путеве чувала и строго контролисала војска. Јадранске луке и градови такође су остали неоштећени због ратних потреба.

После пробоја Солунског фронта (15. септембра 1918) српска војска је врло брзо ослободила Србију. Са војног становишта, по мишљењу страних и домаћих војних експерата, ово ослобођење изведено је највећом стратешком и тактичком вештином. Брзим сламањем бугарских линија, а затим и на целој линији фронта, заједно са француским снагама на десном

крилу, мотивисана српска војска наступала је у ослобађање своје отаџбине до тада непознатом брзином напредовања. Београд је ослобођен 1. новембра 1918. године. Убрзо, 1. децембра извршено је у Београду уједињење, а 20. децембра формирана је и прва југословенска влада на челу са Стојаном Протићем. Ово фактичко уједињење добило је међународно признање од већине европских држава, Ватикана и САД. У марту 1919. године почело је заседање Привременог народног представништва (ПНП), које је имало задатак да донесе закон о избору Уставотворне скупштине. Пошто регент Александар „малим државним ударом“ није прихватио састав владе са каквим су се сложили сви релевантни политички чиниоци, са Николом Пашићем као председником, одликован је највишим државним орденом и именован за шефа делегације на Конференцији мира у Паризу. Тим чином регент је започео испољавање ауторитарних амбиција.

Пред српском војском, као и делом француске Источне армије, одмах се поставило главно питање – у ком правцу треба даље напредовати и како ослободити и заштитити целокупан етнички југословенски простор. Француска војска напредовала је дуж бугарске и румунске границе, с наредбом да спречи „евентуалне српске покушаје да се освети за почињене бугарске злочине у Топлици, посебно у Врањском округу, злостављање ратних заробљеника и злочина над цивилима“. Српској војсци у наступању то никада и није био примаран циљ. Заједно са француском војском освојила је целу Торонталску жупанију са Темишваром, али је одлуком Конференције мира у Паризу одлучено да се Банат подели, а Темишвар остане у оквиру Румуније. Једина сатисфакција према Бугарској остварена је добијањем Босилеграда.

Прва српска армија прешла је 9. новембра 1918. године, са одобрењем савезника и позивом од стране Народног вијећа у Загребу, Дунав и Саву, те преко Срема ослободила целу Славонију и Банску Хрватску, са Барањом и Бајским трокутом у Мађарској, као и Прекомурјем. Северни део Бајског трокута остао је у оквиру Мађарске, а Барања је припојена Војводини. Међумурје је по етничком принципу подељено између Словеније и Хрватске, а Суботица је остала у Југославији.

Међутим, стварну и велику опасност по свој етнички простор први су осетили Словенци, јер су Италијани одмах по потписивању примирја са Аустроугарском у Вила Ђусти, 2. новембра 1918. године, кренули јаким снагама према Љубљани. У томе су их спречиле јединице Народног света под командом генерала Рудолфа Мајстнера и мајора Смиљанића, који је окупио око 300 српских војних заробљеника, повратника из логора у Аустрији и Немачкој. Ове су јединице одбациле италијанску војску на линију Горица – Постојна, где их је зауставила наредба Врховног војног савета у Версају да прекину офанзиву „на савезничку Италију“. Италија је замољена

да више не врши војне операције у Словенији, „пошто је већ заузела Истру, неке отоке и луку Задар са залеђем“.

Словеначко-српске снаге пребачене су на север, где су уз помоћ пристиглих јединица 1. армије заузеле целу Корушку са градом Клагенфуртом (Целовцем). Фронт према Аустрији у Корушкој, са променљивом војном срећом, одржаван је до 1920. године, када су се Сен-Жерменским уговором корушки Словенци, на референдуму, тесном већином определили да остану у оквиру Аустрије.

Италија је са прећутним одобравањем савезника запленила целокупну ратну аустроугарску флоту и распоредила своју војску дуж целе јадранске југословенске и албанске обале. У залив Бока Которска и град Котор ушли су Американци, а биле су присутне и мање француске војне снаге. Западну Македонију, Црну Гору, Косово и обални приморски појас запосела је Југословенска дивизија из састава 2. армије под командом војводе Степе Степановић. Југословенска дивизија је била састављена од остатака Вардарске дивизије и добровољаца из Русије и прекоморских земаља (у већини Срби из Војводине, Босне и Славоније). Осим команданта дивизије, генерала Милутиновића, и најужег официрског кора, у дивизији није било Србијанаца. У борбама за консолидацију државе до 1925. године погинуло је 557 жандарма и 211 војника и официра, међу њима и један жандармеријски генерал. Да би на јужним просторима одржала социјални и национални мир, југословенска влада је ангажовала две трећине жандармеријског састава.

У споразуму са Турском из ових се крајева иселило око 180.000 Турака. Отпор су пружале и мање групе незадовољника, присталица аустријске и мађарске политике (активност бившег цара Карла и царице Зите за обнову аустроугарског царства, коју је подржавао и Винстон Черчил). Међу њима су се истицале поједине „франковачке групе“ у Хрватској (Загреб, Костајница, Бишкупец, Петриња, Доња Стубица, Бриње, Вараждин, Госпић и Бјеловар). У осталим деловима југословенских земаља Аустроугарске српска војска дочекана је као ослободилачка. Посебно срдачан дочек био је у Дубровнику, Сплиту, Мостару, Сарајеву, Карловцу, Ријечи, Осијеку, Славонској Пожеги, Марибору, Љубљани итд. У многим мањим и већим местима, осим масовног изласка грађанства на улице, малобројним српским јединицама подизани су славолуци (као цару Фрањи Јосифу 1908!), а локалне новине биле препуне написа о „јуначкој српској војсци“, „Косовским осветницима“ и „браћи ослободиоцима“. Масовно су истицане националне, „југословенске и српске заставе“, слике краља Петра итд.

Граница према Грчкој и Албанији остала је иста као пре рата. Из затвора су пуштени сви политички затвореници, а сарајевски атентатори су добили, без обзира на њихову младост и неке важне дужности. Тако је Васо

Чубриловић, један од атентатора, шест месеци био управник железничке дирекције у Сарајеву. У југословенским земљама Аустроугарске задржана је стара административна управа, осим оних чиновника који су за време рата показивали отворено непријатељство према домаћим Србима и Краљевини Србији. Изнимка је прављена у случају доласка одређеног броја полицијских службеника из Србије у Загреб поводом оснивања Хрватског комитета у Бечу, марта 1919. године, са генералом Саркотићем на челу, затим антидржавног деловања франковаца и хрватске аристократије која је емигрирала у Будимпешту. Међутим, малобројна српска војска није под притиском савезника успела да сачува целокупан југословенски етнички простор. Процењује се да је изван нове југословенске државе у суседним државама, највише у Италији, остало близу 600.000 становника. Италија је чак 1919. године сачинила план напада на Југославију („Бодољов ратни план“), а преко своје обавештајне службе подстицала незадовољство и сепаратизам. Осим помагања „Божихне побуне“ у Црној Гори, дотурала је и веће количине оружја у Хрватску (Жумберак, Метковић, Ријеку, Истру и задарско залеђе).

Потребно је да се нагласи да су у готово свим деловима нове државе настале типичне послератне тешкоће у снабдевању, обнављању комуникација, поштанског саобраћаја и одржавању „реда и мира“. Међутим, нове власти су са великим тешкоћама излазиле на крај са „превратном анархијом“, остацима „зеленог кадера“, хајдучије, отимања хране и одеће, стоке и свега онога што је том сиромашном сељачком мору обезбеђивало преживљавање. Било је и осветничког насиља над турским и муслиманским беговима (присвајање земље и паљење ханова). На целој територији нове државе, негде у мањој а негде у већој мери, у недостатку робе и уништених комуникација развијао се шверц, ницале су бројне групе просјака, посебно у Херцеговини у којој је владала глад. Било је на стотине већих и мањих просјачких дружина са „пет до десет штапа“.

У одузимању оружја од припадника „зеленог кадера“ и делимично наоружаног народа српска војска је добила стриктно наређење „да само асистира цивилним органима и оружаним јединицама Народног вијећа“. Одузето оружје преузимала је и чувала у касарнама. Због „свог јунаштва и коректног односа према пучанству“ многи високи официри проглашавани су за почасне грађане. Приређивани су „балови и свечане вечере за српске часнике а војницима је ношена храна и други поклони у касарне“. Нико у тим првим годинама није питао да ли је неко био на српском ратишту. Није подигнута ниједна оптужница за ратне злочине у Србији. На челу жупанија остали су жупани из доба Аустроугарске, као и већина управног апарата. Мењани су само називи тргова и улица. У Словенији су главне улице и тргови добијали имена из словеначке историјске традиције. Исто је

било у Хрватској, Славонији и Далмацији. Међутим, у Хрватској је већина тргова добила име по америчком председнику Вудро Вилсону, Зринским и Франкопанима, Матији Гупцу, Јурају Штросмајеру. У Далмацији су већином задржани стари називи, „из давнина“. У Босни и Херцеговини је тај процес остао непримећен, као и у Црној Гори и Македонији. На Косову, у градовима са значајним уделом албанског становништва, та цивилизацијска тековина није ни постојала! Вароши и градови су дељени и називани по карактеристикама некадашњих турских махала.

Краљевина Србија претрпела је највеће жртве током Првог светског рата. У људству оне се процењују на око један милион, а привредна разарања однела су преко 50 одсто економских потенцијала државе. Престоница нове државе, Београд, од првог дана рата био је изложен бомбардовању са аустроугарских монитора на Сави и Дунаву. Порушено је близу 40 одсто кућа, а погинуло је око 1.000 становника. Тешко је оштећена зграда Београдског универзитета, који је од краја 1915. године претворен у коњушницу, а зграда Народне скупштине у магацин за војни провијант! Приликом повратка у Београд, у пратњи Николе Пашића, француски посланик је јавио у Париз да Београд изгледа као „град скелет“. С обзиром да се јавио мањак стамбеног простора, једна од првих мера Београдске општине била је да се омогући смештај регента Александра, Врховне команде војске и министарстава после формирања прве југословенске владе 20. децембра 1918. године. При Београдској општини образован је Суд за станове, који је имао задатак да одузима вишак стамбеног простора, а напуштене станове обезбеђује за потребе нових органа централне власти и службеника. С обзиром да је установама централне власти у новој престоници недостајао канцеларијски материјал (од столова и столица до папира и оловака), организовано је прикупљање вишка овог материјала из заосталих аустроугарских магацина и установа у Загребу и Љубљани, који нису претпели никакву штету. Почело је и враћање опљачканог инвентара Универзитета, пронађеног у Загребу и Бечу, затим архивске грађе и књига.

Регент Александар и двор смештени су у кућу Крсмановића на Теразијама; почела је и интензивна обнова зграда Двора, тешко оштећених у бомбардовању Београда. Започето је рашчишћавање остатака рушевина, поправка водовода и електричне струје у најужем језгру града. С обзиром на свакодневне крађе, туче, комшијске освете и долазак бројних криминалаца пуштених из затвора приликом повлачења аустроугарске војске, у Београду је у првим месецима после ослобођења ангажовано око 1.000 жандарма.

Нова држава се већ у првим месецима постојања суочила са суморном сликом страдалништва деце. Само у наступању кроз Срем и Славонију јединице српске 1. армије затекле су по селима, углавном српским, преко 20.000 деце која су из разних делова Босне, Херцеговине и Далмације по-

слата на прехрану. Повратак деце из концентрационог логора за српску децу у Браунау (Бронов) у Чешкој, затим сирочад погинулих војника и оних који се нису вратили из логора додатно су оптерећивали опустошену Србију и утицали на „страдалничку свест“. Уз помоћ савезничких хуманитарних друштава и Међународног црвеног крста Србија је успела да спаси око 30.000 деце без оба родитеља. За оне друге немамо поузданих извора, мада их је било знатно више.

Нова држава суочила се и са око 200.000 тешких ратних инвалида. Градови и вароши били су преплављени ратним инвалидима. Због општег сиромаштва и немогућности да им се одмах пружи адекватна здравствена помоћ смртност ратних инвалида била је врло велика. Једни су се одали просјачењу док су други тражили помоћ од преживеле родбине. Југословенске власти су најтеже инвалиде смештале по бањама, хотелима и одмаралиштима, напуштеним бањским вилама и болницама. Владине уредбе о инвалидима донете су већ јануара 1919. године. Међутим, касније законодавство и социјалне мере, донете између два рата (укупно пет) стално су подизале проценат неспособности и ускраћивале социјалну помоћ – од 20 одсто у 1919. до 40 одсто у 1929. години. Вршени су пописи ратних инвалида, али се њихов број никада није могао утврдити, јер су често и уредбама владе мењане инвалидне категорије. Из свих закона и владиних уредби били су приликом пописа и стварања регистра искључени инвалиди са менталним проблемима, ратним психичким траумама и инвалиди рада. Први специјализовани Дом ратних инвалида био је изграђен у Београду 1935. године! Више пажње ратним инвалидима посвећивано је једино у Словенији и делимично у Хрватској.

Још тежа ситуација била је унутрашњости државе, где су смештајни и здравствени капацитети били мали, а локалне власти инвалиде често „доживљавале као друштвено ругло“. Са руском белогардејском емиграцијом дошао је и велики број ратних и цивилних инвалида, али је њихово Удружење донацијом својих богатих чланова подмиривало основне животне потребе и осигуравало преживљавање у новој средини.

Једина модерна установа у Београду био је Завод за слепе у Земуну, у оквиру кога је већ од 1919. године радила и основна школа за слепу децу. Исте установе имали су Љубљана, Загреб и Дубровник. Министарство социјалне политике није показивало велику бригу за ратне инвалиде, као и инвалиде рада, пружајући им само „мизерну материјалну помоћ“. Новине које је ово Министарство издавало за потребе инвалида („Ратни инвалид“ и „Глас недужних“) једва су преживљавале, а мали тиражи нису подмиривали ни минималну потребу велике инвалидске популације.

Југословенска влада је у настојањима да одржи сношљиви социјални мир полицијски ригорозно проверавала оне који су се враћали из совјетске

Русије и Мађарске, као и из Италије. Одмах на почетку 1919. године створени су „пријемни логори – карантини за идеје“, прво у Суботици, Љубљани и Мостару. Различит је био третман за оне који су долазили из Русије и Мађарске од оних из Италије. Број оних који су прошли кроз логоре – „карантине идеја“ износио је у прве две године живота нове државе 84.000 људи (57.000 из Русије и Мађарске и 27.000 из Италије). С обзиром да се број повратника увећавао појединачним и групним доласцима, оснивани су нови логори у: Београду, Петроварадину, Смедереву, Ваљево, Ливну, тврђави Клис код Сплита. Процењује се да је кроз ове „карантине идеја“ прошло близу 120.000 људи. Треба такође нагласити да је нову државу погодила „шпањолка“ (смртоносни вирус грипа) о чијим последицама немамо никаквих поузданих података. Ни о првом таласу повратника из економске емиграције у Америци и осталим прекоморским земљама такође нема података.

Посебно су иновативна нова истраживања о примени репресије над грађанима Србије због почињених дела за време рата. Од новембра 1918. до јула 1921. године подигнута је оптужница против 503 лица, која су по члану 85 Казненог закона извршила чин издаје, шпијунаже и ратног богаћења. Осуђених на најтеже казне, од 15–20 година робије било је 117, на мање временске казне затвора 273, а на казну стрељањем 13. Међу њима је било бивших председника општина, трговаца и починилаца злочина. Пред судом се нашло и пет свештеника, међу којима и владика пећки Гаврило Дожић, оптужен да је „Аустријанцима предао наше најчувеније црквене драгоцености, посебно манастира Високи Дечани и Пећке патријаршије“, али је „преслушавањем сведока ослобођен на суђењу у Скопљу“. Како се испоставило, за суд је то била „обична денунцијација владике пећког“. Треба истаћи да против Војислава Вељковића, истакнутог политичара и председника општине Београд за време аустријске окупације 1916–1918. године, није подигнута никаква оптужница.

Одмах по ослобођењу земље, југословенска влада је пребегла и мери национализације, односно одузимања приватне имовине и њеног стављања у државно власништво. Национализовани су, на пример, велико пољопривредно газдинство Беље, које је било у поседу надвојводе Фридриха Хабзбуршког, којим је одмах преузео управљање син проте Стевана Михаљчића, највећи део имања грофа Јосипа Пејачевића, највећег хрватског велепоседника, шумски део властелинства српског властелина грофа Светозара Кушевића. Српски велепоседник витез Ђорђе Милекић иселио се из земље, као што је то урадио и барон Одескалки, коме су одузети велики поседи у Срему и Славонији, а дворца Равна на Фрушкој Гори разрушен. Национализовани су и илочко виногорје и дворца алашког барона Елца, рудник угља Врдник, рудник Злетово, рудник злата Брсково (који је касније

купио Никола Пашић), нека здања у власништву Немаца на Бледу, затим код Крања, око 100.000 јутара шуме, ливада и винограда у поседу странаца. Регент Александар објавио је 6. јануара 1919. године проглас којим се обавезао на решавање аграрних односа. Аграрном реформом било је дозвољено поседовање максимума од 200 јутара земље. На одузетој земљи насељавани су добровољци, највише у Војводини, Славонији и на Косову. Напуштена имања исељених Турака такође су додељивана добровољцима – највише у Македонији и на Косову.

Многи припадници српске војске, подједнако војници и официри, често су доживљавали прави цивилизацијски шок у сусрету са пространством нове државе, изгледом градова, другачијим начином одевања и културом живљења. Како су војници Југословенске дивизије доживљавали ренесансну архитектуру далматинских градова, а војници 1. армије китњасте барокне и уредне градове у Хрватској и Словенији, а како се тек мобилисаним војницима из ових крајева „дојмила босанска касаба, затим дервишке текије и витки минарети џамија“, запуштена албанска села или македонске вароши у којима се говорило и српски, македонски, цинцарски, грчки, а понегде и бугарски и турски? Колико је чуђења код обичних српских војника, који су скоро сви били са села, морало бити када су у српским домаћинским кућама у Славонији угошћени порцуланским „есцајгом“ са неколико врста јела, куваних у „емајлираном посућу“! Колико им се свидело што Срби у тим крајевима „говоре по мало швапски“? Разуђеност шумадијских села драстично се разликовала од „ушорених села“ по Војводини и Славонији, Срему. Најснажнији утисак на њих оставила су села и градови на словеначким Караванкама, уз чуђење да „браћа Словенци говоре другим језиком“. И обратно. Управо због тога, по наредби регента Александра и војводе Живојина Мишића, приликом демобилизације српске војске и мобилисања у новоослобођеним крајевима, у нову југословенску војску примљено је 2.800 Словенаца и Хрвата, официра и подофицира бивше аустроугарске војске и 700 црногорских. Из писама породицама често се видело да нису ништа знали о крају и месту где су били распоређени. Неки од њих, распоређени на Косову, писали су кући да се налазе у Албанији, а они у Македонији да се налазе чак у Грчкој! Српски војници у Корушкој тврдили су породицама да су освојили целу Аустрију! Јасно, било је ту и замерки „што браћа Словенци говоре много швапски, а тако се и облаче“. Осим тога, било је много чуђења због разноврсности исхране, поготово оних врста поврћа која се никада нису употребљавала у Србији, Македонији, на Косову. Изглед и раскош католичких цркава и уредност и монументалност гробаља „грађених и одржаваних као неки паркови у нашим варошима“, били су нешто што је подстицало на свест о потреби више културе живљења и обогаћивање садржаја живота уопште. На другој страни, дисциплина и храброст, патриотизам и оданост ослободилачкој мисији изазивали су поштовање.

Локалне словеначке новине писале су како „српски официри изгледају као права господа, достојанствени и образовани“, да их краси другарство и брига за обичног војника. О српској коњици и посебно „топништву“ дуго су се распредале бројне приче, често подстицане од самих учесника, посебно Солунаца. За све њих био је то велики рат у коме су се „велике жртве исплатиле за велике циљеве ослобођења и уједињења“. Одушевљењу српском војском није било краја када су се најпре у Корушкој, а затим и другим погодним и „опасним местима“, појавили „српски аероплани“.

Југословенске власти су се одмах по завршетку ослобођења и уједињења суочиле са бројним класичним хајдучким дружинама, које су често по неколико година измицале уништењу, да би се поново јавиле мање, као и одметање појединаца у шуму. Неке од њих остале су до данас у колективном памћењу народа. Највећа и по злу најчувенија била је хајдучка дружина Маринка Перића Маријаша у Банату. Потребу обичног човека за јунацима патријархалног старог друштва, Маријашев биограф овако је сажео: „И знајте, када ноћом, изненада залају кере, то над крововима и равницом посутом месечином поново хода бећар Маринко Перић Маријаш са својом дружином, меркајући туђе снове, да из њих украде најлепше“. Маријаш се са својих десетак „другова“ одметнуо при завршетку рата и углавном „седмогодишње хајдуковање протекло му је око Кикинде, уз повремене излете до Румуније и Јужне Србије чак“. Овај „бећар родом из Меленаца“ са својом дружином, може се рећи, пљачкао је насумично и из обести, углавном богате. Сваком државном службенику се огорчено светио и „терао неку своју правду“. Преке нарави, што га је коштало и живота, знао је да убије сваког оног ко би га препознао. Дружина му је похапшена крајем 1923. године и осуђена од суда у Кикинди на „казну тамнице од три до десет година“. Маријаш је успео да побегне у Темишвар, где је на главној станици убио једног железничара само зато што га је препознао. Румунске власти нису га, ипак, изручиле југословенским, већ га осудиле на доживотну робију. Умро је од туберкулозе у казамату Шибија, фебруара 1928. године.

Друга најпознатија хајдучка дружина, можда и најчувенија у новој држави и у колективној народној свести до данас, јесте дружина Јова Станисављевића Чаруге из Славоније. Са својом дружином деловао је по горама „Златне долине“ (Појешка котлина), затим у Горском котару, у околини Винковаца, а није му било страна ни да улази у села и градове. Пљачкао је славонске сеоске и градске богаташе, обично на повољним планинским путевима. У неколико наврата је опљачкао плате шумских радника на ускотрачној шумској прузи Каменско-Звечево, убијајући притом службена обезбеђења, жандарме или полицајце у цивилу. Залазио је и у „газдинске сеоске куће и изнуђивао новац и злато“. И том приликом, уколико је био у опасности, знао је да употреби ватрено оружје. Затим би се на кратко по-

влачио у градове, „проводећи се“ по кафанама и хотелима, обучен као угледни и богати грађанин. Дружина му се повремено осипала, али је Чаруга изнова знао да пронађе људе склоне хајдучији. Потере су му стално биле „за петама“, али он је увек успевао да на време измакне код верних јатака. Па, ипак, издајством је 1925. године ухваћен и одведен у Осијек, где га је суд осудио на смрт. Обешен је исте године.

У Србији је своју хајдучку делатност од 1916. године наставио и у новој држави чувени „горски цар“ на подручју Хомоља и Звижда, као и преко Мораве, Иван Бабејић са својом групом од 11–15 хајдука, међу којима су се суровошћу истицали Петар Струјић из Манастирице код Петровца, Живојин Митровић из Сене код Кучева и браћа Барбуловић. За Ивана Бабејића, хајдука из Лазнице, села у близини Жагубице, није се могло утврдити за 18 година његовог хајдуковања да је починио било какав злочин и због тога је до данас остао у народном памћењу као митски јунак. На подручју Златибора деловала је група од десетак хајдука предвођена Димитријем Чумићем, Милуном Радмиловићем, Алексом Аничићем и Влајком Кутлашићем, која је најчешће нападала градске и сеоске богаташе, а посебно сеоске кметове као представнике власти.

Хајдучија се повремено јављала и у другим крајевима Југославије због чега је Министарски савет Краљевине СХС 21. новембра 1919. године наложио Министарству правде и Министарству унутрашњих дела да у што краћем року и што више хајдука одбеглих у шуму приволи на предају или их силом уништи. Било је појава хајдучије које су имале социјални карактер и на једном делу територије социјалну анархију. Тако је, на пример, неколико хајдучких група деловало у Далмацији, силом покушавајући да се ослободе колонатског система. Међу њима најпознатији хајдук био је Јово Попац из села Кричке код Дрниша, који је са својим комшијом Милошем Марчетићем међу првима силом присвајао обрадиву земљу италијанских велепоседника (на пример породице Скалини) и католичке цркве, али се убрзо пред потерама жандармерије морао повући у пећине Велибита и Динаре. Наставили су да пљачкају „црквене и самостанке смочнице“, ситну стоку и понеког трговца. Тај „оријаш од човика“ скривао се неколико година, све док га 1924. године није изненадио рани снег, па га жандармеријска патрола по трагу пронашла. Његова хајдучка група није починила ни један злочин. На подручју вирпазарске општине одметнуо се војник солунац Иван Мандић. Као освету за уништено имање и смрт мајке убио је четири ратна профитера и три жандармеријска доушника. Убио га је његов најбољи пријатељ са фронта, жандармеријски капетан. На Фрушкој Гори је пуних 20 година (од 1910. до 1928) била позната група Јефте Митровића. Преко зиме су се склањали у велики вински подрум Лазара Михаиловића, кога су сви знали као Крсту Мамулу. У Босанској крајини, а затим и у осталим деловима Бо-

сне и Херцеговине, сељаци су као чивчије масовно присвајали муслиманску беговску земљу и палили ханове. Чивчије или зависни кметови на беговској муслиманској земљи били су хришћани (Срби и Хрвати). Распрострањеност хајдучије и анархије била је условљена вековном туђинском владавином, која је створила уверење да и имовина нове државе – Југославије – може да се поткрада, посебно шуме, да се нередовно плаћа порез, административне таксе и да се државно земљиште користи за испашу.

Југословенска држава се већ на почетку свог постојања суочила са неколико оружаних побуна, уперених против стварања нове државе. У првој побуни, коју су 5. децембра 1918. године, одмах после уједињења, организовали чланови вођства Хрватске странке права (франковци: проаустријска странка, антисрпске и антијугословенске оријентације) у „Рудолфовој војарни“ у Загребу, један пук војске одбио је да преда оружје и стави се на располагање Народном вијећу. По сазнању војске Народног вијећа, у касарну је у неколико наврата долазио Славко Штанцер, један од вођа странке. Он је предводио већину пука који је заузео главни загребачки трг – Трг бана Јелачића уз „акламовање присутних грађана“. По исказаним политичким говорима и претњама оружјем била је то антијугословенска и антисрпска оружана побуна. Међутим, пошто су војне снаге одане Народном вијећу унапред знале за побуну, успеле су да уз помоћ наоружаних сокола и добровољних омладинских наоружаних група, такође силом оружја, врло брзо угуше побуну. Том приликом било је погинулих и на једној и на другој страни. Српска војска није интервенисала у гушењу побуне, с обзиром да је приликом уласка у Загреб дочекана изузетно хладно.

Одмах после побуне у Загребу, избила је „Божићна побуна“ или „устанак“ у Црној Гори. Предњи делови Југословенске дивизије, помогнути са око 1.500 црногорских устаника, разбили су главнину аустроугарске војске 30. октобра 1918. године код Биоча (10 км од Подгорице), те до 6. новембра ослободили целу Црну Гору и ушли у Котор. Међутим, присталице династије Петровић, њих око 300, који су из Италије уз непосредну помоћ италијанске обавештајне службе преко Бара где је била смештена италијанска команда, успели су да окупе још око 2.500 присталица и до 7. јануара 1919. године опколе Цетиње. Унапред обавештене о овој акцији, у граду су остале само две артиљеријске чете и добро наоружане омладинске групе униониста. Када је почео напад присталица династије Петровић на Цетиње, око 3.000 црногорских устаника опколило је побуњенике, те је после жестоке целодневне артиљеријске паљбе из града и одлучног јуриша устаника побуна била сломљена. Око 300 побуњеника утекло је у Бар, одакле су их Италијани одмах пребацили у Италију. Исто толико их је побегло у Котор, под окриље Американаца који су били управо стигли, али су их ови разоружали и вратили на Цетиње, где су се предали заједно са

осталим побуњеницима. У гушењу побуне није учествовао ниједан војник из Србије. Обе ове побуне, непрекидно, до данашњег дана, сепаратистичка хрватска и црногорска историографија су у својој антијугословенској и антисрпској пропаганди глорификовале до „стереотипне карикатуре“.

На територији Македоније и Косова нова држава се суочила не само са оружаним побунама, већ и њиховим сталним обнављањем и све значајнијом подршком из иностранства. Бугарска је на својој територији формирала, наоружала и обучила неколико стотина комита, који су уз подршку становништва у источној Македонији вршили диверзије, убијали државне службенике и отворено се сукобљавали са југословенском жандармеријом и војском. До 1923. године бугарске и македонске комите извеле су две велике диверзије на прузи Београд–Солун, код Валандова, и извршиле десетак атентата у којима је у Штипу био убијен и један жандармеријски генерал. Тек тада, енергичним ангажовањем војске и жандармерије, комитске акције су утихнуле, али не и престале.

Косово је ослободила Југословенска дивизија 2. армије. Међутим, јединице Југословенске дивизије нису могле да адекватном војном моћи покрију читаву територију, а ни југословенска власт није успела да за дуже време установи нови управни апарат. То је дало замаха новим и непријатељски расположеним албанским фисовима да се са оружјем супротставе консолидовању нове југословенске власти. Формиране су бројне оружане групе качака, које су се ујединиле у области Дренице под командом Азема Бејте. Видну улогу у овој активности имала је и његова супруга Шота Галица. Починили су бројне злочине, све док их 1924. године у рејону Дренице нису опколиле јаке војне и жандармеријске снаге и уз употребу артиљерије поразиле у дводневој борби. Већина качака и сам Азем Бејта нису хтели да се предају и изгубили су живот. Мања група, под вођством Шоте Галице, пробила се из обруча, притајивши се потом неко време, а онда поново почела са повременим злочинима, које је нова власт уз енергичну употребу војне силе пацификовала. Албанске качаке тајно је помагала обавештајна служба Италије, не само у набављању оружја, већ и слањем инструктора за војну и диверзантску обуку. Можемо са сигурношћу да тврдимо да се нова југословенска држава консолидовала на свом целом подручју тек 1925. године. Међутим, непријатељски центри антијугословенских група остали су и даље у свим суседним земљама, осим у Румунији и Грчкој.

До краја 1914. године Србији је потопљено 18 „речних лађа“. Остали део речне флоте Аустријанци и Немци потопили су на Сави и Дунаву до краја 1915. године: „шест војних пловила, шест реморкера, 43 шлепова и 16 путничких лађа“. Већ смо напоменули да је Италија запленила целокупну аустроугарску флоту на Јадранском мору, тако да је нова држава са морском обалом дугом 1.000 км и разуђеним отоцима почела свој живот без иједног

ратног брода из састава аустроугарске флоте. Па, ипак, Србија је имала свој ратни брод још од 1916. године! Угледна поморска трговачка породица из Оребића на Пељешцу – Векарић – уступила је свој највећи трговачки брод Србији. Брод је у Бриндизију опремљен најнужнијим поморским наоружањем и добио име „Србија“. Њиме је командовао капетан Марко Векарић, а морнари су били Хрвати са Пељешца и отока Корчуле. С њим су Анте Трумбић и чланови Југословенског одбора дошли на Крфску конференцију 1917. Био је стално укотвљен у Солунској луци. Годину дана после уједињења брод је враћен у трговачку флоту породице Векарић. Није нам познато колико је српска војска запленила ратног материјала у току ослобађања земље и колико је затекла у аустроугарским магацинима на територији Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине. Знамо само да је француска војска из обалских и оточких магацина на Јадрану одвезла сав угљ, а америчка морнарица била присутна у две највеће поморске луке – Котор и Сплит – формално као спроводница „међународне мировне мисије“!

Можда је то био разлог што је француска „Угарска војска“ уговором од 12. септембра 1919. године предала српској војсци у Кикинди 185 топова различитог калибра са 241.000 граната, 32.000 комада лаког наоружања (пушке, пушкомитраљеци, пиштољи) са око 10 милиона метака, 130.000 ручних бомби, 800 тона „запрежног материјала“, 206 камиона и камионета, 25 трактора и 125 путничких аутомобила. По наређењу Српске врховне команде овај ратни материјал упућен је у Нови Сад, Земун, Сомбор и Кањижу.

После потписивања билатералних уговора са суседним земљама, у чему су велике силе играле значајну улогу (1919–1924), југословенска држава простирала се на 248.987 км² и имала је 11,5 милиона становника. Стопа наталитета била је у сталном порасту да би убрзо достигла средње европске вредности, осим на Косову и Метохији, где је била два пута већа од просечних вредности. Заустављен је први масовни талас исељавања с краја 19. и почетка 20 века, а у првим годинама живота нове државе вратио се из прекоморских земаља знатан део економске емиграције са уштеђевином. Копнене и поморска граница износиле су 3.857 км. По први пут Јужни Словени су добили отворен трговински пут са целим светом, додир са развијеном и разноликом медитеранском цивилизацијом. Одмах су у значајној мери била коришћена „Дунавска врата“ према средњој Европи и моравско-вардарска долина према Блиском истоку (преко Солуна) и азијском пространству.

Четири петине југословенске територије чиниле су планинске регије, које су у највећој мери одређивале начин привређивања и живота. Југославија је била аграрна земља са 76 одсто сеоског становништва. Процеси модернизације друштва и урбанизације, који су почели почетком 20.

века, привремено су заустављени ратом. Унутрашња миграција почела је да се интензивније одвија са планинских предела у плодније низине, из сиромашнијих регија у богатије, са села у град. Унутрашња миграција појачана је оптирањем 14.000 Срба из Мађарске, насељавањем колониста – око 260.000, углавном у Војводину и на Косово. Знатан део сиромашних становника Лике дошао је у Славонију, а плавна подручја Саве, посебно са босанске стране, била су трајни извор надничара и беземљаша. Италијани су насељавали Истру, отоке и „Задарску енклаву“. Држава је населила бројним колонистима своје имање „Беље“, експрописано од бившег власника надвојводе Фридриха Хабзбуршког. Међутим, степен културе, просвећености и начина свакодневног живота био је ратом уназађен. Политичка култура била је на врло ниском нивоу, у појединим регијама тињале су верске и националне омразе као последица учешћа у рату на различитим странама, а понегде и крвна освета. Избијале су зађевице између колониста и „старинског становништва“. Негде нису ни до данас превазиђене!

Саобраћајна инфраструктура, као и модерна индустрија и градови, били су далеко развијенији у северном делу земље. У јужном делу земље око 50 одсто становништва није никада видело модеран град. Око 65 одсто становништва још је носило народну ношњу и хранило се на традиционалан начин (житарице, млечни производи, кромпир, пасуљ и повремено месо). Огроман део становништва на селу, око 80 одсто, живео је у кућама грађеним од пресне цигле и дрвета, а употреба индустријских производа сводила се на свега 5-6 артикала (петролејска лампа, петролеј, коломаз, ексери, текстил, ловачке пушке и муниција, шибице). Дрвено рало за обраду земље и даље је било доминантно. Смртност деце на селу била је међу највећим у Европи, не само због нехигијене већ, пре свега, због лечења деце врачањем и разним врстама магије.

Југословенска држава отпочела је свој развој привреде другом индустријском револуцијом – увођењем електричне енергије као погонске снаге. Међутим, у великим просторствима планинског беспућа највећи цивилизацијски домет представљала је замена луча петролејском лампом! Механизација у пољопривредним крајевима била је позната само на великим властелинским имањима, где је био познат и систем наводњавања и сађења нових пољопривредних култура (сточна и шећерна репа, лан, краставци, паприка, шаргарепа итд). Употреба алкохолних пића (ракије и вина) била је увећана изградњом првих пивара.

Људи балканских простора у брзим токовима и променама историјске стварности вековима су били лишени сазнања да живе у заједницама које су захтевале одређени ниво солидарности и друштвене дисциплине. Српски сељак у свом значајнијем обиму постајао је свестан одређеног државног простора у којем постоји владар, влада, парламент, војска, упра-

вни апарат, порез, трговина... тек на прелазу из 19. у 20. век! За њега је једном добијена тапија на земљу од турског аге или нове државе био крајњи домет поимања власништва. Овакво обичајно право у знатно горој форми постојало је у Македонији, на Косову и Метохији, Босни и Херцеговини и делимично Црној Гори. У југословенским земљама Хабзбуршке царевине катастарске књиге и уредно плаћање пореза држави, са редовним пописом становништва и одређивањем бонитета земље, отпочело је почетком 18. века! Од тада се развијао култ владара, војске и жандара, порезника и државе у целини. Посебно страхопоштовање и државну дисциплину изазивали су чиновници. Чиновнички апарат био је до стварања Југославије доведен на највиши ниво у Европи, због чега је Никола Пашић инсистирао да се не мења, осим оних који су за време рата показали отворено непријатељство према Србији и локалном српском становништву. С друге стране, искључивао је из своје странке и посебно Посланичког клуба све оне „који нису дали своју земљу под катастар и плаћали порез“.

Како наводи Бранко Петрановић „између народа који су се 1918. године политички обједињавали има основа мисао да је обрнут процес обједињавања, од политичког ка економском, отежавао основну замисао око уједињења“. Тим поводом треба разумети речи министра трговине и индустрије Стојана Рибарца, који је марта 1919. године истицао „да би политичко јединство које се постигло по тако скупу цену, било илузорно, ако у новој држави једна покрајина буде од друге удаљена преградама ма какве врсте, ако се промет између једне и друге покрајине веже за ма какве услове и погодбе. Били смо одељени и сувише дуго, да бисмо се и на даље одвајали... У осталом економска подвојеност ствара основу и за политичку оодвојеност, са таквом подвојености, не бисмо се никада ни осетили као један народ... Ако се та економска целина посматра и огради на неколико делова и сваки се део посматра као засебан и чува своје посебне интересе, онда је изгубљена сва добит једне велике економске области, а данас су само велике економске области у стању да издрже светску утакмицу и борбу за опстанак“. У свакодневном животу људи уједињење је, по речима Драгољуба Јовановића, било „велика и збуњујућа промена“. Вековима је граница била на Сави и Дунаву, „а једног јутра она се померила неколико стотина километара на запад и север и избила на Караванке и Бајски трокут“. Некада велики и значајни градови, као Битољ и Суботица, нашли су се на граници и почели да стагнирају, а градови у унутрашњости да се развијају и увећавају становништвом – Скопље, Куманово, Сомбор и Нови Сад.

Ниједна европска држава није била толико национално и конфесионално шаролика и разноврсна. Највише је било Срба (39 одсто), затим Хрвата (24 одсто), Словенаца (8,5 одсто), Муслимана (6,3 одсто), Македонаца (3,3 одсто), Немаца (4,3 одсто), Мађара (3,9 одсто), Албанаца (4 одсто),

Румуна (1,6 одсто), Турака (1,2 одсто), а остало су чинили Чеси, Словаци, Русини, Италијани, Роми итд. Најразвијени народ у Југославији – Словенци – чинили су свега 8,5 одсто становништва!

Интелектуалци су се школовали у земљи (Београд, Загреб и Љубљана). Међутим, врло велики број школовао се и на страним универзитетима. Словенци и посебно Хрвати гравитирали су према Бечу, Грацу, Прагу, Будимпешти, Минхену, Цириху и тај северни део земље био је везан за „аустро-немачки културни круг“. Теолози су се школовали у Ватикану. Срби су се школовали, осим у Берлину, Хајделбергу, Бечу и Прагу, највише у Лијежу, Паризу и Петрограду, што је у земљу доносило универзалније идеје и практична решења, како у политици тако и привреди. Православни теолози школовали су се у Румунији, Русији и Грчкој. Исламска заједница у Југославији била је највећа организована верска заједница сунитског учења у Европи, са бројним верским и културним установама – џамијама, медресама, текијама, мектебама, хамамима, имаретима, сахат-кулама итд. Муслимани су живели искључиво у јужном делу земље – Босна и Херцеговина, Косово и Метохија, Македонија, јужни делови Србије и делови Црне Горе. У крилу те културе, по Бранку Петрановићу, „настала су вредна достигнућа у области занатства, теологије, књижевности, медицине и културе“.

Жене и деца, у највећем делу Југославије, живела су у потчињеном положају, како је то рекао најбољи „српски цивилиста“ Живојин Периф, на основу обичајног права у положају „једне врсте себра“. По шеријатском праву „жена је била подређена мужу у личном погледу, док је имовински била равноправна“; у Црној Гори „налазила се под влашћу мужа“, док су у Србији „важила најконзервативнија решења“, без обзира на законске одредбе у приватном праву. У католичком делу земље – Словенији и Хрватаској – жене су биле без права на развод и удају за мушкарца друге вероисповести. У низу занатских, пољопривредних и неких других делатности употребљавала се дечја радна снага без права на било какаву накнаду. Посебно су у лошем положају била женска деца, која су више била изложена физичким казнама и којој је забрањивано школовање. Најстарији чланови породице били су ослобођени тешких физичких послова, али и запостављени.

Југословенски народи били су и на различитом ступњу техничке културе. Радиофонија је била непозната, док је кинематографија била у повоју. Само понеки богатији грађанин Словеније и делимично Хрватске имали су радио апарат, али нису постојале домаће радио станице. Био је то више статусни симбол и украс намештаја купљен у Виени (Беч) него корисна ствар. Грамофони на навијање и са „трубом“ били су присутни у свим богатим грађанским кућама. Први филмски стваралац био је Милтон Манани, још пре Првог светаког рата, када је у Србији снимљен и први играни филм „Карађорђе“. Пре и после рата, у већим хотелима странци

су долазили да приказују „покретне слике“. Странци су били први који су снимили и први документарни филм – „крунисање Краља Петра 1904. године“.

Војска је располагала са двадесетак „аероплана“ француске производње, али цивилни и поштански авиосообраћај није постојао. Поштански саобраћај одвијао се железницом, чија је густа мрежа на северу земље обезбеђивала и знатно ефикаснију размену информација, уз постојећу мрежу телеграфије и телефонских линија.

Иако је Југославија била пољопривредна држава (76 одсто сељаштва), где је основни извор животних сировина обезбеђиван употребом животињске снаге (коњи, волови и често краве), ветеринарска служба готово да није постојала. Ветеринари су се школовали у иностранству, јер ниједан од три универзитета није имао Ветеринарски факултет. Ако узмемо у обзир да је 80 одсто сточног фонда било састављено од ситне стоке (овце, козе, свиње), онда је тај дефицит стручног ветеринарског кадра био готово катастрофалан. Подједнако на целом југословенском простору.

Од 445 цивилних и војних лекара и 156 страних лекара и другог медицинског особља, крај рата није дочекало 153 српских лекара и 58 страних лекара и медицинског особља. За сада знамо да је у другим југословенским земљама било мобилисано од 30–40 одсто лекара, али не знамо колико их је погинуло или умрло.

Позоришни живот, књижевност и књижарство, као и издавање новина, били су концентрисани у двадесетак градова и вароши. Туризам, и поред чињенице да је постојало неколико туристичких друштава, као и спорт, сматрали су се „активностима доконих људи и распусне омладине“. Планинарство је било развијено у Словенији, модеран туризам на „Абацијској (опатијској) ривијери“, а бањско лечење угледних грађана у неколико бања у Словенији, Хрватској и Србији. Дубровник је већ тада био позната туристичка дестинација „поморског туризма европске аристократије“. Полагане су велике наде у „Оријент експрес“, али он је стајао по неколико минута само у четири станице на хиљаду километара пруге кроз Југославију!

Ниједна нова држава која је настала на развалинама три урушена царства није имала као последицу вековно заостало наслеђе и такво ратно разарање. Ниједна нова држава није имала толико непријатељских и агресивних суседа, отворено испољеног реваншизма (Италија, Аустрија, Мађарска, Бугарска, Албанија) и ненаклоњених савезника. Ниједну нову државу није стварала средња генерација, која се брзо трошила, и старија генерација из политичке, војне и дипломатске елите, која је још у процесу стварања државе почела да нестаје (Јован Скерлић 1914, Лазар Пачу и Стојан Новаковић 1915, Франо Супило, Јанез Крек и војвода Радомир Путник 1917, Иван Цанкар и Андра Николић 1918, војвода Живојин Мишић, Ми-

ленко Веснић, Милорад Драшковић, Драгољуб Павловић и краљ Петар I 1921. итд). Ниједна нова држава није ни приближно била тако национално, етнички и конфесионално хетерогена. Срећна околност је била та што су та „упоришта без реалне моћи“ била локалног и регионалног карактера. Ниједно од њих није имало општи југословенски карактер. Као после сваког рата, највећи број становништва и носећих историјских чинилаца сматрао га је ослободилачким. А када је у питању слобода, расположење свих у држави било је усмерено у срећнију будућност са великом надом у бољитак. Ово емоционално пражњење од ратних траума увек је у себи носило дозу утопистичког и романтичног.

Пример оваквом егзалтираном југословенству исказан је у априлу 1919. године, када су на иницијативу хрватске и српске свеучилишне омладине, сокола, Друштва Хрватског Змаја и словенских академичара у Винер Нојштату ексхумирани остаци Зринских и Франкопана и 30. априла 1919. године свечано сахрањени у Загребачкој катедрали. Ову манифестацију, по свим обележјима југословенског карактера, испратило је око 300.000 људи! И то само у Словенији и Хрватској! Међутим, обележавање овог дана трајало је врло кратко – свега неколико година. До данас историјска наука не може да објасни ко је угасио овај „пламен јединства и слоге – југословенства“? А тога дана, регентов изасланик војвода Живојин Мишић, одао је највише државничке и војне почести и клечао три сата у Загребачкој катедрали на „почасном клецалу“, док је надбискуп Антун Бауер служио „црну мису“.